

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА

УДК 330.341.2

О. В. ОВСІЄНКО

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії
Національного юридичного
університету
імені Ярослава Мудрого,
Харків
ovsiyenko@rambler.ru
ORCID ID: 0000-0002-6467-9396

ПРАВОВА ЕКОНОМІКА: ЗМІСТ ТА ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ¹

У статті уточнено зміст поняття «правова економіка», визначено критерії, за якими економічний порядок може бути визначений як правовий; виявлено і розкрито причинно-наслідкові зв'язки між соціально-економічними трансформаціями, що відбуваються в Україні, та формуванням і втіленням правових цінностей.

Ключові слова: правова економіка, конституційна економіка, економічний порядок, соціально-економічні права, норми та правила економічної діяльності.

JEL Classification: K20.

Постановка проблеми. Модель економічного розвитку, що існує в Україні, навряд чи може бути визнана оптимальною. Корупція, тінізація господарської діяльності, концентрація власності у вузького кола осіб, значне соціально-майнове розшарування, бідність зайнятого населення — усе це викликає

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Соціально-економічна модернізація України та формування інноваційної моделі розвитку» (№ державної реєстрації 0111u000961) та фундаментального дослідження «Науково-теоретичні проблеми формування, розвитку та інституційної побудови правової економіки в Україні» за рахунок видатків державного бюджету (№ державної реєстрації 0115U000326).

масове невдоволення чинним економічним порядком, зумовлює відсутність взаємної довіри між суспільством, владою та бізнесом. За таких умов необхідність соціально-економічних перетворень є очевидною. Проте їх зміст та способи здійснення залишаються дискусійними. Однією з можливих теоретичних платформ розбудови ефективної економічної моделі для України є концепція правової економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція правової економіки є досить новою для економічної теорії. Дослідження у цьому напрямі розпочинаються у другій половині ХХ ст. та згодом приводять до виникнення самостійного наукового напрямку — конституційної економіки (Дж. Б'юкенен [1; 2], Дж. Бреннан, Р. Вагнер, М. Олсон, Г. Таллок [2], Ф. Хаск, Г. Гаджиев, П. Баренбойм, П. Лафитський, В. Мау [3], В. Дементьев [4; 5], Д. Задихайло [6], Ю. Зайцев [7], Р. Нуреев [4; 8], В. Тамбовцев, В. Устименко, Р. Джабраїлов, В. Кампо [9] та ін.).

Зазначимо, що у літературі поняття «конституційна економіка» доволі часто ототожнюється з поняттям «правова економіка» (Ю. Аврутин [10, с. 476], Р. Ромашов [11, с. 431]), оскільки у працях Дж. Б'юкенена термін «конституційний» вживається не тільки у значенні основного закону, а і в інших значеннях, наприклад, принципів поведінки суспільних організацій, родин [3, с. 14]. Однак це ототожнення, на нашу думку, не завжди є виправданим. Адже закріплений у Конституції України нормативний економічний порядок надалі настільки суперечливо та непослідовно відтворюється у численних законодавчих актах, що подекуди унеможливорює саму ідею втілення конституційних цінностей у господарській діяльності. Тому у поняття «правова економіка» слід вкладати значно ширший зміст.

Формулювання цілей. Метою роботи є уточнення змісту поняття «правова економіка», визначення критеріїв, за якими економічний порядок може бути визначений як правовий; виявлення та розкриття причинно-наслідкових зв'язків між соціально-економічними трансформаціями, що відбуваються в Україні, та формуванням і втіленням правових цінностей.

Виклад основного матеріалу. Зазвичай під правовою економікою розуміють «легальні економічні відносини або легальну економічну діяльність, «правила гри» учасників якої базуються на їх чіткому закріпленні у конституції та чинному законодавстві» [10, с. 476]. Іноді правова економіка сприймається як синонім офіційної економіки на противагу неофіційної (тіншової) або злочинної (кримінальної) [11, с. 431]. Але загалом це сформована, закріплена, врегульована і захищена правом система суспільного господарювання. На нашу думку, такий підхід до визначення сутності поняття «правова економіка» значною мірою обмежує предмет дослідження. Адже поза увагою залишаються деякі принципово важливі питання.

1. Чи можна вважати правовою економічну діяльність, яка здійснюється згідно з чинною законодавчою базою, якщо нормативні акти, якими вона регулюється, суперечать іншим нормам законодавства?

Вітчизняна господарська дійсність, на жаль, рясніє прикладами описаної ситуації. Так, згідно з Законом України «Про прожитковий мінімум» натуральний склад наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, які входять до складу мінімального споживчого кошика, має переглядатися кожні п'ять років, тоді як в останнє перегляд був здійснений у 2000 р., тобто майже 15 років тому. Прожитковий мінімум — базова соціальна гарантія. Від його рівня залежить розмір багатьох соціальних виплат, а також розмір мінімальної заробітної плати. Виникає небезпечний причинно-наслідковий зв'язок: невключення до складу споживчого кошика необхідних для нормального розвитку людини товарів і послуг — штучне заниження прожиткового мінімуму — недооцінка вартості робочої сили — падіння рівня життя, поширення бідності серед зайнятого населення. Тобто санкціонована правом економічна діяльність (наприклад, з виплати зарплати на рівні мінімальної за некваліфіковану працю) суперечить іншим закріпленим у праві цінностям, зокрема, реалізації та захисту економічних прав і свобод людини, закріплених у Конституції України.

Не менш показовим прикладом є спроби стабілізації валютного ринку, вжиті Національним банком України навесні 2014 р. Обмеживши видачу готівкових коштів у іноземній валюті з поточних та депозитних рахунків, НБУ не тільки змусив комерційні банки порушувати закріплені у Конституції України та Цивільному кодексі норми, а й суттєво викривив умови господарювання шляхом втручання у процес розподілу фінансових потоків. Виникла асиметрія у реалізації контрактних прав суб'єктів господарської угоди: обмеження, накладене на права однієї сторони, призвело до перерозподілу грошового потоку на користь іншої. Тобто унормована та захищена правом економічна діяльність поставила під загрозу іншу правову норму — рівність у реалізації соціально-економічних прав.

2. Чи можна вважати правовою економічну діяльність, яка відбувається без порушення закону, але унеможливорює реалізацію інституціонально закріплених соціально-економічних прав інших суб'єктів господарювання?

Пояснимо це на такому прикладі. Однією з найбільш гострих проблем для вітчизняної економіки є ухилення від оподаткування шляхом використання офшорних схем. Безпосередньо офшорні схеми ніде не передбачають порушень закону. Так, у базовій експортній офшорній схемі товар продається у низькоподаткову юрисдикцію за заниженою ціною, а потім перепродається остаточному покупцеві за реальною ціною. Цінова різниця осідає у низькоподатковій юрисдикції, де податки або відсутні, або мінімальні. Але вітчиз-

няна економіка несе суттєві збитки у вигляді недоотриманих податків. Звужується дохідна частина державного бюджету, що змушує державу штучно занижувати соціальні стандарти, пов'язані насамперед з розвитком людини. Це, у свою чергу, унеможлиблює реалізацію прав на гідну освіту, медичне та соціальне забезпечення тощо. Захищені правом принципи господарської діяльності у цьому випадку унеможлиблюють захист економічних прав і свобод людини.

Таким чином, відповідь на обидва поставлених запитання залежить від того, який зміст вкладається у поняття «правова економіка». Якщо зводити правову економіку виключно до легальної діяльності, яка здійснюється на визначених законодавством умовах, тоді, без сумніву, усі розглянуті приклади слід класифікувати як вияви правової економіки. Проте очевидно, що такими вони не є. З огляду на це зміст поняття «правова економіка» потребує уточнення та розширення. На нашу думку, правова економіка — це система, у якій легальна економічна діяльність одних суб'єктів не ставить під загрозу можливості інших суб'єктів реалізувати свої соціально-економічні права. Тому критеріями правової економіки доцільно визнати такі: рівні можливості у реалізації соціально-економічних прав; законний, унормований характер економічної діяльності; чітка визначеність у правах для кожного конкретного суб'єкта економічних відносин, реальність задекларованих соціально-економічних прав; діяльність кожного окремого суб'єкта, а також їх груп не призводить до порушення фундаментальних соціально-економічних прав інших. Зазначимо, що існування правової економіки стає можливим лише тоді, коли в її основі лежить уся сукупність принципів, а не їх вибіркове поєднання.

Якщо замислитися над тим, чи відповідає вітчизняна економіка зазначеним критеріям, можна побачити невтішну картину. Описані вище ситуації свідчать, що навіть легальні, санкціоновані правом економічні відносини здійснюються з порушенням законодавчих норм. Для пояснення причин цього явища скористаємося запропонованим Дж. Б'юкененом поділом суспільного вибору на два рівні. На першому рівні визначаються права індивідів, встановлюються правила взаємовідносин між ними (здійснюється конституційний вибір); на другому (постконституційному) — формується стратегія поведінки індивідів у рамках встановлених правил [8, с. 457]. Зазначимо, що термін «конституція» у роботах Дж. Б'юкенена означає «набір заздалегідь узгоджених правил, за якими здійснюються подальші дії» [2, р. VII]. Спробуємо проаналізувати обидва рівні на прикладі нашої країни.

Перший етап суспільного вибору — визначення прав та узгодження правил економічної поведінки — навряд чи можна вважати завершеним. Попри більше ніж 20 років реформ у вітчизняному суспільстві, на жаль, так і не сформувався чіткого уявлення про бажану модель економічного розвитку. Так, за

даними соціологічних опитувань, у 2014 р. 22,8 % українців виступали за перехід до ліберальної ринкової економіки; 17,3 % — за економіку точок зростання; 2,8 % — за рентну економіку; 22,7 % — за переважно планову економіку; 33,2 % вагалися; 1,2 % відмовились відповідати [12]. Відповідно, посилюється ризик неприйняття суспільством спроб унормування тих чи інших правил.

Відсутність єдиного системного підходу щодо розбудови ефективної економічної моделі, непослідовність у реалізації заходів, спрямованих на реформування вітчизняної економіки — усе це значно ускладнює визначення соціально-економічних прав індивідів, створює сприятливе середовище для подальшого «вільного» тлумачення їх змісту. За таких умов узгодження правил економічної поведінки, отримання суспільної згоди на їх унормування виявляється проблематичним. Саме з цим, на нашу думку, пов'язана розмитість орієнтирів господарського розвитку української економіки. Можна погодитися з Д. Задихайлом, який справедливо вказує на те, що «...Конституція України не містить вказівку на мету функціонування економічної системи, результативність економічних відносин» [6, с. 30].

Другий етап вітчизняного суспільного вибору — формування стратегії поведінки в межах встановлених правил — цілком визначається змістом рішень першого етапу. Тому в сучасній Україні економічна поведінка вибудовується суб'єктами в умовах відсутності чітких правил господарської діяльності та невизначеності прав, у тому числі прав власності. З огляду на це стратегічним орієнтиром стає пошук шляхів захисту прав власності, оскільки процес їх набуття не завжди мав прозорий характер та не завжди був бездоганним з правової точки зору.

Низький ступінь легітимності набутих прав змушує власників постійно «підтримувати контакти» з державними органами, використовуючи їх як спосіб захисту особистих майнових інтересів. Абсолютне право власності перетворюється на умовне та залежне від влади держави; захист права власності кожного замінюється вибіркоким захистом власності владної еліти. Звісно, існують і інші способи суспільної легітимізації набутих прав: прозора звітність, сплата податків у повному обсязі, участь у державно-приватному партнерстві, модернізація виробництва або навіть реєстрація прав у іноземних правових юрисдикціях. Проте, обираючи способи захисту прав власності, власники як раціональні економічні агенти оцінюють пов'язані з тим чи іншим способом витрати та доходи.

«Підтримка контактів» з органами державної влади не тільки забезпечувала набуті права, а і створювала умови для використання держави як інструменту перерозподілу ресурсів на користь приватних бізнес-груп. По-перше, шляхом обмеження доступу інших суб'єктів до комерційно привабливих

видів діяльності. По-друге, через використання суспільних, у тому числі бюджетних, ресурсів. По-третє, шляхом створення особливих законодавчих умов для окремих видів бізнесу. Тому порівняно з іншими способами захисту прав власності «підтримка контактів» виявилася економічно більш привабливою. Це, у свою чергу, перетворило доступ до органів державної влади на ще один орієнтир господарської поведінки.

Захоплення влади, використання її для реалізації вузькокланових економічних інтересів унеможливило повноцінну роботу усіх гілок влади. Діяльність вітчизняних державних інститутів перетворилася на джерело нерівності у реалізації соціально-економічних прав: підтримку господарських інтересів одних за рахунок інших. На думку В. Дементьєва, результатом стала поява свавілля, яке «означає можливість поділу власності та доходів не відповідно до закону або вкладу у суспільний добробут, а відповідно до сили (грошової, політичної, кримінальної), якою володіють окремі особи чи їх групи» [4, с. 87]. Усе це викривлює орієнтири економічної поведінки.

Проте такий господарський порядок подекуди вигідний самим економічним суб'єктам, адже витрати на організацію та участь у перерозподільчих процесах значно нижчі, ніж витрати на організацію та удосконалення виробництва товарів та послуг. Виникає замкнуте коло: відсутність узгоджених правил — свавілля в економічному житті — посилення впливу на процеси розподілу окремих власників, не пов'язане з виробничим процесом — збагачення одних за рахунок інших — економічна невідповідність встановлення нового економічного порядку та його унормування. Необхідно додати, що чинний економічний порядок, в основі якого лежить асиметрія прав економічних суб'єктів та посилення економічної влади великих власників, вигідний і державним органам влади, оскільки становить необхідне підґрунтя для вилучення адміністративної ренти.

Вихід із цього замкнутого кола можливий лише за умов, коли відсутність ефективних норм та правил господарської діяльності стане економічно невідповідною для більшості суб'єктів. Можна припустити, що це станеться, якщо у суспільстві з'являться умови для накопичення власності у процесі трудової діяльності. Тоді вільне розпорядження правами власності, а також їх захист перетворяться на справжні правові цінності, від унормування яких залежатимуть не тільки перспективи економічного розвитку країни, а і перспективи розвитку окремої особистості. Саме за таких умов вітчизняний економічний порядок почне набувати правових ознак.

Висновки. Тлумачення змісту поняття «правова економіка» як легальних економічних відносин, які вибудовуються без порушення закону, потребує уточнення та розширення. Адже непоодинокі випадки, коли господарська діяльність здійснюється згідно з чинною законодавчою базою, але норма-

тивні акти, якими вона регулюється, суперечать іншим нормам законодавства. Або економічна діяльність відбувається без порушення закону, проте унеможливує реалізацію соціально-економічних прав інших суб'єктів господарювання.

З огляду на це зміст поняття «правова економіка» можна визначити як систему, у якій легальна економічна діяльність одних суб'єктів не ставить під загрозу можливості інших суб'єктів реалізувати свої соціально-економічні права. Виходячи з цього, критеріями правової економіки є: рівні можливості у реалізації соціально-економічних прав (діяльність кожного із суб'єктів не призводить до порушення прав інших суб'єктів); законний, унормований характер економічної діяльності; чітка визначеність у правах для кожного конкретного суб'єкта.

Вітчизняний економічний порядок навряд чи можна визнати правовим, оскільки навіть санкціонована правом діяльність здійснюється з порушенням законодавчих норм. Причинами цього є:

– невизначеність прав та неузгодженість правил економічної поведінки, зумовлені відсутністю у суспільстві чіткого уявлення про бажану модель економічного розвитку, непослідовністю у реформуванні економіки, що створює сприятливе середовище для «вільного» тлумачення змісту наявних норм. За таких умов узгодження правил економічної поведінки, отримання суспільної згоди на їх унормування виявляються проблематичними;

– викривлення орієнтирів при визначенні стратегії економічної поведінки. Оскільки остання вибудовується за відсутності чітких правил та невизначеності прав, суб'єкти змушені шукати альтернативні правові способи реалізації своїх прав, зокрема «підтримувати контакти» з державними органами, використовуючи їх як спосіб захисту особистих майнових інтересів. Це створює умови для використання держави як інструменту перерозподілу ресурсів на користь «наближених осіб», перетворює її на джерело нерівності у реалізації соціально-економічних прав.

Вітчизняний господарський порядок вигідний як економічним суб'єктам, так і державі. Для перших витрати на участь у перерозподільчих процесах нижчі, ніж витрати на удосконалення виробництва. Для держави — це підґрунтя вилучення адміністративної ренти. Виникає замкнуте коло: відсутність узгоджених правил — свавілля в економічному житті — посилення впливу на процеси розподілу окремих власників — не пов'язане з виробничим процесом збагачення одних за рахунок інших — економічна невідповідність унормування правил. Тому перспективи подальших досліджень правової економіки тісно пов'язані з визначенням умов, за яких відсутність ефективних норм стане економічно невідповідною для більшості суб'єктів. Тоді вітчизняний економічний порядок почне набувати правових ознак.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Buchanan J. M. The Domain of Constitutional Economics / J. M. Buchanan // Constitutional Political Economy. – 1990. – Vol. 1. – № 1. – P. 1–16.
2. Buchanan J. The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy [Електронний ресурс] / J. Buchanan, G. Tullock. – Режим доступу: <http://www.econlib.org/library/Buchanan/buchCv3c0.html#Preface>.
3. Конституционная экономика : монография / [Г. А. Гаджиев, П. Д. Баренбойм, В. Ф. Лафитский и др.]; отв. ред. Г. А. Гаджиев. – М. : Юстицинформ, 2010. – 256 с.
4. Дементьев В. В. Почему Украина не инновационная держава: институциональный анализ [Електронний ресурс] / В. В. Дементьев, В. П. Вишневский // JOURNAL OF INSTITUTIONAL STUDIES. – 2010. – № 2, Т. 2. – С. 81–95. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/pochemu-ukraina-ne-innovatsionnaya-derzhava-institutsionalnyu-analiz>.
5. Институциональные проблемы современного государства : монография / [В. Ф. Абрамов, Т. И. Артемова, О. С. Бескрылова и др.]; под ред. В. В. Дементьева, Р. М. Нуреева. – Донецк : ДонНТУ, 2011. – 372 с.
6. Задихайло Д. В. Конституційна доктрина та регулювання економічних відносин у контексті конституційної реформи / Д. В. Задихайло // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – 2007. – Вип. 13. – С. 25–37.
7. Зайцев Ю. К. Нова, або конституційна, політична економія Джеймса Б'юкенена / Ю. К. Зайцев // Формування ринкової економіки. – 2010. – № 23. – С. 56–66.
8. Нуреев Р. Джеймс Б'юкенен и теория общественного выбора / Р. Нуреев // Джеймс М. Б'юкенен. Сочинения / Фонд экономической инициативы ; пер. с англ. ; гл. ред. Р. М. Нуреев и др. – М. : Таурис Альфа, 1997. – Т. 1. – С. 445–482. – (Серия «Нобелевские лауреаты по экономике»).
9. Устименко В. А. Конституційні засади економічної системи України : монографія / [В. А. Устименко, Р. А. Джабраїлов, В. М. Кампо та ін.]; за ред. В. А. Устименка ; Нац. акад. наук України, Ін-т екон.-прав. дослідж. – Донецьк : Юго-Восток, 2011. – 218 с.
10. Аврутин Ю. Е. Государство, экономика, право в контексте конституционных ценностей и глобализационных процессов развития западной и российской цивилизации [Електронний ресурс] / Ю. Е. Аврутин // Диалог культур и партнерство цивилизаций : XIV Междунар. Лихачев. науч. чтения, 15–20 мая 2014 г. / науч. ред. А. С. Запесоцкий. – СПб. : СПбГУП, 2014. – С. 474–476. – Режим доступу: http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/Sbor_full/2014_rus.pdf.
11. Ромашов Р. А. Экономическое право и правовая экономика как феномены мультикультурализма [Електронний ресурс] / Р. А. Ромашов // Диалог культур в условиях глобализации : XII Междунар. Лихачев. науч. чтения, 17–18 мая 2012 г. Т. 1 : Доклады / науч. ред. А. С. Запесоцкий. – СПб. : СПбГУП, 2012. – С. 430–432. – Режим доступу: http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/Sbor_full/2012_1_rus.pdf.
12. Народ и реформы [Електронний ресурс] : материалы социологического опроса // Зеркало недели. – Дек. – 2014. – Режим доступу: <http://opros2014.zn.ua/reforms>.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2015.

Рецензент — доктор економічних наук, професор О. А. Гриценко, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна.

Reviewer — Gritsenko O. A., Doctor of Economic Sciences, Professor, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine.

О. В. ОВСИЕНКО

кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры экономической теории Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Харьков

ПРАВОВАЯ ЭКОНОМИКА: СОДЕРЖАНИЕ И ПРИНЦИПЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ

В статье уточнено содержание понятия «правовая экономика», определены критерии, по которым экономический порядок может быть определен как правовой; выявлены и раскрыты причинно-следственные связи между социально-экономическими трансформациями, происходящими в Украине, и формированием и воплощением правовых ценностей.

Ключевые слова: правовая экономика, конституционная экономика, экономический порядок, социально-экономические права, нормы и правила экономической деятельности.

O. V. OVSIENKO

Candidate of Economic Sciences, associate professor, associate professor of the Economic Theory Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv

LEGAL ECONOMICS: THE SENSE AND FRAMEWORKS OF FUNCTIONING

Problem setting. The Ukrainian current model of economic development is imperfect on account of corruption, underground nature, and significant social and property stratification. One of the possible theoretical backgrounds of foundation of an effective economic model for Ukraine is the legal economics concept.

Recent research and publications analysis. The «legal economics» concept is relatively new. Researches in this direction has been beginning in the second half of the 20th century and resulted in emergence of an independent scientific direction, which is called the constitutional economics (J. Buchanan). The concepts of «constitutional economics» and «legal economics» are frequently identified. Nevertheless, it is not always justified.

Paper objective. The article objective is to specify the sense of the «legal economics» concept, to determine criteria of a legal economic order, to indicate and to disclose cause and effect relations between social and economic transformations occurring in Ukraine, and to form and to implement legal values.

Paper main body. The criteria of legal economics encompass: equal opportunities in realization of social and economic rights; legal and standardized nature of economic activity; strict definiteness of rights for each business entity.

The domestic economic order is characterized by braking legislation norms. Cause of this event is indefiniteness of rights, non-coordination of economic behavior rules, and distortion of reference points in formation of an economic behavior strategy.

Conclusions of the research. The domestic economic order is sometimes favorable for two economic entities: business entities, which expenses for organizing and participation in re-distributional processes are lower than expenses for organizing and improvement of production; a state, since it is the basis for expropriation of an administrative rent. Way out is possible under conditions, in which absence of effective norms and rules of an economic activity becomes economically unfavorable for a majority of entities.

Short Abstract to an article

Abstract. The article specifies the sense of «legal economics» concept and indicates the criteria, according to which an economic order may be determined as a legal one. The author has detected and disclosed the cause and effect relations between economic transformations occurring in Ukraine and formation and implementation of legal values.

Key words: legal economics, constitutional economics, economic order, social and economic rights, norms and rules of an economic activity.